

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ХПІ»

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 25 (1068) 2014

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2014

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»,
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». –
2014. - № 25 (1068) – 155 с.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України

КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Л.Л. Товажнянський, д-р техн. наук, проф. (голова)

К.О.Горбунов, кандидат технічних наук, доцент (секретар)

А.П.Марченко, д-р техн.наук, проф.; Є.І.Сокол, д-р техн.наук, чл.-кор. НАН України;

Є.Є.Александров, д-р техн.наук, проф.; А.В.Бойко, д-р техн. наук, проф.;

Ф.Ф.Гладкий, д-р техн. наук, проф.; М.Д.Годлевський, д-р техн.наук, проф.;

Л.І.Ірабченко, д-р техн.наук, проф.; В.Г.Данько, д-р техн.наук, проф.;

В.Д.Дмитриєнко, д-р техн. наук, проф.; І.Ф.Домпін, д-р техн. наук, проф.;

В.В.Єпіфанов, канд. техн. наук, проф.; Ю.І.Зайцев, канд. техн. наук, проф.;

П.О.Качанов, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Клепінков, д-р техн. наук, проф.;

С.І.Кондрашов, д-р техн.наук, проф.; В.М.Кошельник, д-р техн.наук, проф.;

В.І.Кравченко, д-р техн.наук, проф.; Г.В.Лісачук, д-р техн. наук, проф.;

О.К.Морачковський, д-р техн. наук, проф.; М.А.Ткачук, д-р техн. наук, проф

В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.; П.Г.Перерва, д-р екон.наук, проф.;

В.О.Пуляєв, д-р техн. паук, проф.; М.І.Рищенко, д-р техн. наук, проф.;

В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.; Г.М.Сучков, д-р техн. наук, проф.;

Ю.В.Тимофієв, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І.Ніколаєнко, канд.іст.наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П.Савченко, канд.іст.наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, ст. викл.

Члени редколегії: Л.М.Бессов, д-р іст. наук, проф. В.Я.Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,

В.Я.Заруба, д-р екон.наук, проф., В.В.Калініченко, д-р іст. наук, проф.,

В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф., М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко, канд. іст.

наук, ст. викл., Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М.Скляр, д-р іст. наук, проф., М.П.Требін,

д-р. філос. наук, проф., В.Я.Мищенко, д-р екон. наук, проф.

*У квітні 2013 р. Вісник Національного технічного університету «ХПІ», серія «Актуальні проблеми історії України», включений у довідник періодичних видань бази даних **Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA)**.*

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

Протокол № 5 від 30 травня 2014 р.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2014

К. Ю. ПЕЛЯШЕНКО, науковий співробітник Харківського історичного музею,
Харків

ПИТАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІПНОЇ КЕРАМІКИ)

В статті проаналізовано гіпотези стосовно походження та етнокультурного розвитку племінних угруповань скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, намічені найбільш гострі моменти, що спричинили розбіжності у поглядах дослідників. На основі комплексного аналізу гончарної справи доводиться думка про відносну стабільність за своєю етнічною приналежністю населення з одним генетичним корінням, яке протягом скіфського часу зазнавало культурних впливів.

Ключові слова: Дніпровське Лісостепоное Лівобережжя, ранній залізний вік, скіфський час, ліпний посуд.

Постановка проблеми. Починаючи з перших археологічних досліджень пам'яток раннього залізного віку у лісостеповій смузі Північного Причорномор'я, у дослідників щодалі актуальнішим ставало питання їх культурної та етнічної інтерпретації. З середини ХХ ст. дискутувалися питання генезису культурних традицій, розселення племен та характеру міжкультурних контактів. Неабияку роль в цих обговореннях відігравав ліпний посуд, що як продукт домашнього виробництва віддзеркалює важливі етнокультурні процеси давнини. Саме на основі інтерпретації керамічних комплексів пам'яток різних регіонів точилася дискусія відносно походження племен, що мешкали в басейні Ворскли з одного боку, та Сули, Псла і Сіверського Дінця з іншого. Це призвело до появи цілого ряду гіпотез. Втім і сьогодні немає єдиної думки стосовно походження племінних угруповань у різних місцевостях українського Лісостепу та їх етнокультурної історії. Тому метою даного дослідження є визначення головних проблем та сучасних досягнень в області вирішення питань етнокультурної історії населення лісостепоної зони межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця скіфського часу. Здійснено ретельний аналіз історіографічної проблематики з визначенням передумов створення різних гіпотез етнокультурного розвитку на засадах особливостей гончарної традиції, виокремлення основних і не вирішених досі наукових питань, означення способів їх вирішення та висвітлення результатів узагальнюючого аналізу гончарної традиції, зробленого автором.

Виклад основного матеріалу. Після першого, дорядянського періоду археологічних досліджень, водночас зі збільшенням обсягів накопиченого археологічного матеріалу, з'явилася можливість проведення порівняльного аналізу і осмислення його в історико-культурному аспекті. Вже в 20-ті рр. ХХ ст.

М.Я. Рудинський, виходячи з особливостей ліпного посуду, виявленого ним при розкопках могильника Мачухи, зробив висновок про «колонізацію лісостепового Лівобережжя» населенням з середньої Наддніпрянщини [31, с. 21–22]. У статті О. Потапова 1928 р., присвяченій інкрустованій чорнолискованій кераміці з розкопок на Західному укріпленні Більського городища, вперше наводиться думка про генетичний зв'язок цього посуду з культурами європейського Гальштату [37].

Починаючи з середини ХХ ст. ряд дослідників лісостепових пам'яток, осмислюючи накопичені матеріали, робили спроби виділення археологічних культур скіфського часу на схід від Дніпра, що викликали жваві дискусії. Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. І.І. Ляпушкін, на підставі результатів своїх масштабних археологічних розвідок, запропонував термін «зольнична культура» скіфського часу, або культура поселень з зольниками [19; 20]. Під «зольничною культурою» розумілися всі пам'ятки скіфського часу на території Дніпровського Лівобережжя. Спираючись на відмінності груп ліпної кераміки, автор виділяв дві хронологічні групи: для першої («ранньозольничної») характерні чорнолискований посуд з геометричним орнаментом та наліпний пружок на кухонному посуді; для другої («пізньозольничної») – більш грубі горщики, орнаментовані защипами по краю та проколами, відсутність пружка та чорнолискованої столової кераміки. Окреслені зміни в традиції, на думку дослідника, відбулися в IV ст. до н. е.

З критикою теорії І.І. Ляпушкіна виступила В.А. Іллінська. Вже в 1950 р. побачила світ її стаття «По поводу так называемой «зольничной культуры»», у якій наводились сумнівні відносно основних тез московського археолога [11]. Якщо І.І. Ляпушкін в основному оперував археологічними матеріалами з поселень басейнів Ворскли та Сейму, то В. А. Іллінська пропонувала детальніше розглянути пам'ятки Посулля. Дослідниця наводила архаїчні матеріали з курганів і розкопок на Басівському городищі 1947 р., які відносять до часу не пізніше першої половини VI ст. до н. е. Ліпний посуд, знайдений в цих комплексах, за своїми характерними рисами відповідає «пізньозольничному» типу, в той же час, нібито є синхронним кераміці груп ранніх пам'яток на Ворсклі. Окрім того, посилаючись на спостереження В.О. Городцова, В.А. Іллінська критикувала положення І.І. Ляпушкіна про хронологічну зміну керамічного набору «зольничної культури» в IV ст. до н. е. Слід зауважити, що перший дослідник Більського городища, відзначаючи відносно стабільність у побутуванні основних типів місцевого посуду, мав на увазі тільки культурні шари архаїчних зольників, у яких відсутні матеріали пізньоскіфського часу. На закінчення дискусії, В.А. Іллінська пропонувала свою версію етнокультурної історії скіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі: паралельне та незалежне співіснування двох груп племен на ранній стадії, та проникнення, у більш пізній час, частини населення з керамікою «посульсько-сейминського типу» на Ворсклу [11, с. 145–146].

Питання етнічної приналежності племен Північного Причорномор'я і можливості їх ототожнення (на основі інтерпретації археологічних джерел) з народами, згаданими в письмових джерелах, в післявоєнні роки стають головними [29]. Важлива роль у розв'язанні цієї проблеми належала вивченню ліпної кераміки. В.А. Іллінська на конференції Інституту історії та матеріальної культури в 1952 р. не

тільки виділила особливості ліпного посуду з поховальних пам'яток Посулля, як однієї з основних локальних рис регіону, а й торкнулася питання його генезису [12]. Керуючись типологічною схожістю керамічного набору поховань скіфського часу з пізньозрубною керамікою, вона зробила висновок про генетичний зв'язок населення доби раннього заліза басейнів Сули, Псла, Сіверського Дінця з племенами зрубної культури [12, с. 185]. Тобто, йшлося про виділення посульсько-донецької групи пам'яток на підставі особливостей місцевого ліпного посуду. Одним з аргументів були матеріали багаточасового поселення біля м. Мерефа Харківської області (розкопки І. Ф. Левицького), де, нібито, є відкладення «кіммерійського часу», які вказують на органічний зв'язок зрубної культури зі скіфською. Однак слід зазначити, що розкопки на Мерефинському поселенні носили рятівний характер, тому їх матеріали не можна вважати достатньо інформативними [17]. На думку Б. А. Шрамка, в басейні Сіверського Дінця немає спадковості скіфської культури від зрубної, але з іншого боку, є аналогії кераміці правобережного білогрудівського типу [29, с. 21]. Не погодилися з правомірністю виділення Посульської групи пам'яток П. Д. Ліберов та І. І. Ляпушкін [29, с. 20]. Б. М. Граков і А. І. Мелюкова наголошували на відмінності степової кераміки від лісостепової, для останньої протестується розвиток форм з передскіфського часу [9, с. 52–53].

У наступні роки В. А. Іллінська, на основі елементів поховального обряду та особливостей матеріальної культури, виділила пам'ятки посульсько-донецького типу, які з'явилися не раніше початку VI ст. до н. е. [13, с. 24]. Провівши порівняльний аналіз керамічних наборів місцевих культур доби пізньої бронзи (мар'янівська, бондарихінська), дослідниця зробила аргументований висновок, що посуд посульсько-донецького типу генетично не може бути пов'язаний з автохтонними племенами, а також з білогрудівсько-чорноліським населенням. Пошук аналогій на сусідніх територіях, давав дослідниці підстави встановити зв'язок посульсько-донецьких пам'яток скіфського часу з пізньозрубною культурою степової смуги та Сіверського Дінця [13, с. 26–27]. Слід зазначити, що в той час деякі науковці вбачали в останній генетичну основу складення культури степових скіфів [8, с. 71; 16, с. 151–155].

Спробу В. А. Іллінської трактувати відмінність у матеріальній культурі локальними, а не хронологічними особливостями, вважав необґрунтованою І. І. Ляпушкін [21, с. 10]. Збільшення джерельної бази дозволило археологу більш чітко намітити два етапи в розвитку «культури зольників»: ранній – VII–VI ст. до н. е., та пізній – V–III ст. до н. е. Автор продовжав дискутувати з В. А. Іллінською з приводу датування ряду комплексів Посулля, доводячи, що останні, так само як і на Пслі та Сіверському Дінці, з'являються дещо пізніше ніж на Ворсклі, приблизно в середині VI ст. до н. е., в той самий час, коли фіксується «відживання» багатьох елементів архаїчної гончарної традиції: «так рушится и последняя, керамическая, основа противопоставления района Посулья Поворсклю» [21, с. 26]. Визнаючи невірним протиставлення двох територіальних груп пам'яток Лівобережжя, І. І. Ляпушкін зняв питання про різні витoki їхньої матеріальної культури. Досить обґрунтованою є позиція дослідника про відсутність генетичного зв'язку населення скіфського часу Лівобережного Лісостепу з пізньозрубною культурою. Про це

свідчать значний хронологічний хіатус, невірна методика порівняння керамічних колекцій, територіальна невідповідність [21, с. 28-29]. Появу культури зольників на схід від Дніпра можна пов'язати з проникненням населення з Дніпровського Правобережжя, що підтверджує думку М.Я. Рудинського та М.І. Артамонова [31, с. 48; 2, с. 33].

Зовсім іншу позицію відстоював П.Д. Ліберов. В узагальнюючій праці, присвяченій пам'яткам скіфського часу на Сіверському Дінці, дослідник, спираючись передусім на різноманітність типів ліпної кераміки, зробив висновок, що в формуванні культури доби раннього заліза регіону, брали участь різні племінні групи доби бронзи (катакомбна, бондарихінська, зрубна культури) [18, с. 70-71].

У відповідь на критику І.І. Ляпушкіна, В.А. Іллінська наводить нові джерела та серії аналогій, що стосуються походження виділеної нею культури посульсько-донецького типу. Дослідниця бере до уваги характерні риси ліпного посуду майже всіх сусідніх з Дніпровським Лівобережжям територій, і доходить висновку, що найбільш схожим до посульського є керамічний комплекс скіфських пам'яток степової частини Північного Причорномор'я [16, с. 77]. Походження ж посульсько-донецьких пам'яток пов'язується з закінченням скіфських передньоазійських походів і переселенням частини скіфської іраномовної групи населення степових племен, яка, в свою чергу, склалась на основі зрубно-культури [16, с. 91].

Аналіз ліпного посуду з добре датованих комплексів басейну Ворскли, здійснений Г.Т. Ковпаненко, надав змогу виділити три етапи в розвитку кераміки: VII-VI, V та V-IV ст. до н. е., що характеризуються певними змінами форм, орнаментативної та характеру обробки поверхні [15, с. 110-126]. Підтверджено тотожність культури Поворскл'я та Дніпровського Правобережжя у ранньоскіфський час, їх єдину генетичну основу [15, с. 130-131]. Беручи до уваги основні позиції в датуванні та інтерпретації матеріальної культури пам'яток Посулля, запропоновані В.А. Іллінською, Г.Т. Ковпаненко пояснював втрату «самотніх рис» ранньоскіфської кераміки населення ворсклинського регіону в V ст. до н. е. безпосередніми контактами з іншими лівобережними племенами [15, с. 175].

На другій конференції з питань скіфсько-сарматської археології в 1967 р. було продовжено дискусію з основних проблем скіфської археології, в якій вивчення кераміки та пошук схожості і відмінності відігравав все більшу роль [28, с. 5]. Провідні скіфологи Б.М. Граков, А.І. Мелюкова, К.Ф. Смирнов, І.В. Яценко, Б.А. Шрамко відмітили, що такі компоненти, як кераміка, характер поселень та домівок, деталі поховального обряду, господарський уклад, є визначальними в понятті культури.

У 1972 р. в статті «Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепового Лівобережжя України» Б.А. Шрамко доходить висновку про одночасне існування в Дніпро-Донецькому Лісостепу двох груп населення, різних за своїм походженням [33, с. 157]. Одна з них пов'язана з прийшлою культурою жаботинського етапу Середнього Подніпров'я, інша є місцевою, що сформувалась на основі взаємодії племен бондарихінської та пізньозрубної культури, за участі скіфської [33, с. 161]. Пізніше, проаналізувавши архаїчну кераміку Східного

укріплення Більського городища, Б.А. Шрамко підтвердив свої висновки і зробив припущення щодо можливості етнокультурного впливу носіїв чорнолісько-жаботинської традиції на місцеве населення доби пізньої бронзи, в результаті чого і склався своєрідний комплекс «більської кераміки» [34, с. 91].

Підтверджує тезу про неоднорідність населення басейну р. Ворскла А.О. Моруженко, характеризує матеріали розкопок городища біля с. Полкова Микитівка [22, с. 50]. Провівши детальний аналіз наявної на той час джерельної бази (і особливо ліпного посуду), дослідник виділяє історико-культурну спільність лісостепових племен, що мешкали в межах Дніпра та Дону [23]. Етнічною основою, на якій сформувались ці племена, вважається бондарихінська (місцева) культура, яка в певний період в окремих мікрорегіонах зазнала впливу чорнолісько-жаботинського, скіфського, савроматського населення. Складність етнічних процесів в різних частинах окресленої території відобразилася в особливостях матеріальної культури локальних груп [23, с. 37].

У 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст. значні корективи до теорії походження лісостепоного населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу внесли дослідниками доби пізньої бронзи. За матеріалами розкопок поселення Таранцево в Харківській області, С.І. Берестневим був виділений верхній хронологічний горизонт зрубної історико-культурної спільності, датованої в межах IX–VIII ст. до н. е. [3, с. 135]. Вчений наводив класифікацію ліпного посуду, яка має прямі аналогії серед архаїчних матеріалів скіфського часу. Виділений горизонт пізньозрубних пам'яток, на його думку, є синхронним бондарихінській культурі, і саме наявність двох різних етнокультурних груп місцевого населення обумовила неоднорідність у формуванні культур скіфського часу [3, с. 137]. Значний внесок у вирішення питання спадковості бондарихінської культури та ранньоскіфських пам'яток внесений Ю.В. Буйновим. Спираючись на нові дані з хронології, дослідник окреслює верхню хронологічну межу бондарихінських старожитностей в межах середини – другої половини VIII ст. до н. е. Тобто вони зникають задовго до появи у басейнах Сули, Псла та Сіверського Дінця лісостепоної скіфської культури [4, с. 43; 36, с. 315]. З Лісостепоного Лівобережжя племена бондарихінської культури, під тиском раних кочовиків – носіїв так званих старожитностей чорногорівського та новочеркаського горизонтів передскіфського часу, переселялися у південні райони лісової смуги, де взяли участь у складанні юхнівської та деяких інших культур доби раннього заліза [4, с. 48]. Також достатньо обґрунтовано є позиція Ю.В. Буйнова відносно часу існування постзрубних пам'яток (верхні горизонти поселень Таранцево, Любівка). Спираючись на стратиграфічні спостереження та аналіз речового комплексу, дослідник доводить, що останні співіснують тільки з раннім (малобудківським) періодом бондарихінської культури, в межах XII–XI ст. до н. е. [5, с. 11]. Тим самим було доведено, що носії постзрубної традиції не могли брати участь у складанні культур доби раннього заліза.

Таким чином, на сьогодні залишається невирішеним цілий ряд питань етнокультурної історії племен Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу. У той же час, наукові розробки попередників дозволяють звузити їх коло. Так, на сучасному рівні знань необґрунтованими є гіпотези про вирішальну участь місцевих

племен доби пізньої бронзи у генезисі історико-культурної спільності лівобережних лісостепових племен доби раннього заліза. Ще на початку ХХ ст. і у подальшому науковцями було переконливо доведено факт міграції частини племен, носіїв чорнолісько-жаботинської традиції, з Правобережного Лісостепу у басейн р. Ворскли. Сучасні археологічні дослідження більш чітко окреслюють найбільш ранню дату появи перших поселень переселенців серединою VIII ст. до н. е. [35, с. 42].

Досі невирішеним є й питання локальних особливостей окремих мікрорегіонів Дніпро-Донецького Лісостепу, в тому числі, деяких відмінностей у орнаментативній посуді та складі керамічних наборів. Своєрідним «камнем спотикання» є проблема більш вузького датування шарів та комплексів в межах VI ст. до н. е. Різні наукові підходи у визначенні хронології ранніх шарів Басівського Люботинського і Більського городищ слугували предметом дискусії про характер «культурно-хронологічного співвідношення комплексів кераміки Посулля-Дінця та Поворскл'я» [14, с. 83].

Комплексне вивчення керамічних колекцій з найбільш ґрунтовно досліджених пам'яток Дніпро-Донецького Лісостепу, із застосуванням статистичних методів та більш чітким хронологічним розмежуванням матеріалів було проведено особисто автором даної статті; деякі результати вже висвітлені в ряді наукових праць [24; 25; 26; 27]. Просторово-часовий аналіз археологічних колекцій дозволяє порівнювати особливості керамічних комплексів і гончарної традиції різних локальних груп у динаміці. Це дає відповіді на досі невирішені питання етнокультурної історії.

Сучасний рівень накопиченої бази знань (збільшення кількості розкопаних пам'яток, хронологічні уточнення) і єдині підходи обробки матеріалів, дозволяють знов повернутися до проблеми генезису лісостепової лівобережної культури скіфського часу, в тому числі, і гончарної традиції її носіїв.

Переважає більшість морфологічних типів ліпного посуду з'являється в ранньоскіфський період, багато з них використовувалося протягом всього скіфського часу: 1) горщики зі слабопрофільованим тулубом; 2) баночні посудини; 3) казаноподібні посудини великих розмірів; 4) більшість типів мисок, що побутують протягом всього скіфського часу; 5) корчаги з біконічним та округло-біконічним корпусом, а також корчаги з округлим корпусом і дугоподібною шийкою; 6) неглибокі черпаки та більш пізня форма біконічних черпаків; 7) округлодонні лисковані кубки. Значна частина типів ліпного посуду знаходить аналогії серед матеріалів передскіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі [10, с. 310-317] і на поселеннях Поворскля: в культурних відкладеннях жаботинського горизонту на Західному укріпленні Більського городища, поселеннях Пожарна Балка-2, Лихачівка, Хухра [35; 15, с. 33-49].

Характерні елементи орнаментативної ранньоскіфського часу також знаходять прямі аналогії на західних територіях (наліпний пружок, прокреслений орнамент у вигляді геометричних композицій, конічні наліпи). Дещо слабше ці елементи репрезентовані керамікою басейнів Сули, Псла і Сіверського Дінця, де найбільш

ранні залишки осілого життя фіксуються не раніше середини VI ст. до н. е., що співпадає з часом зникнення цих прийомів орнаментативної Лісостепу.

Отже, походження основних елементів гончарних традицій ранньоскіфського часу пов'язано з населенням Дніпровського Лісостепового Правобережжя передскіфського часу – носіями чорнолісько-жаботинських традицій. Питання про причини та характер такого культурного впливу нещодавно було висвітлено О.А. Романчуком. Дослідник вважає, що в середині VIII ст. до н. е. відбулася експансія носіїв культури Басараб'я у східному напрямку – до басейну Дніпра, разом з носіями культури Сахарна та пізньої чорноліської культури Середнього Дністра [30, с. 226]. Пов'язані ці процеси, за О. А. Романчуком з ростом демографічного потенціалу, та наявністю поряд незаселених територій [30, с. 230]. Скоріш за все, ці ж самі причини і призвели до подальшого заселення осілими племенами з другої половини VI ст. до н. е. територій басейну Сули, Псла і Сіверського Дінця. Але основним плацдармом цих міграційних процесів вже був басейн Ворскли.

Початок заселення ворсклинського регіону переселенцями з Дніпровського Лісостепового Правобережжя датується серединою VIII ст. до н. е. [35, с. 42]. Міграційні процеси з Дніпровського Правобережжя не обмежились однією хвилею, окрім того, на лівий берег Дніпра, вірогідно, потрапляла частина населення з територій Середнього Дністра та Бугу, чому є підтвердження у археологічних матеріалах. Доказом кількох міграційних хвиль є той факт, що якісні і кількісні зміни в розвитку гончарних традицій населення Дніпро-Донецького Лісостепу протягом скіфського часу знаходять прямі паралелі в землях на захід від Дніпра.

Що стосується інших локальних територій (басейнів Сули, Псла і Сіверського Дінця), то на сьогодні можна констатувати, відсутність достовірних залишків осілого життя раніше середини VI ст. до н. е., однак, тут зустрічаються чисельні курганні групи. Отже на даний момент логічно прийняти думку дослідників, які розглядають ранньоскіфські поховання, виявлені в межах цих ареалів, як комплекси другої «кавказької» хвилі іраномовних кочовиків [32, с. 77]. Ряд форм архаїчної ліпної кераміки з некрополів Посулля, Псла та Сіверського Дінця знаходить аналогії на Кавказі в матеріалах кобанської та ранньомеотської культур. Втім, частина посуду має лісостепове походження. Цей посуд потрапляв до поховань внаслідок безпосередніх контактів з місцевим осілим населенням, що в той час займало лише території басейну Ворскли. Тому, не слід виключати ймовірності присутності невеликої частини ворсклинських (або навіть «правобережних») племен в архаїчний час у басейні Сули, що були переселені сюди примусово під тиском кочовиків.

Далі необхідно означити, які саме зміни у гончарній традиції місцевого населення відбуваються протягом скіфського часу і з якими культурними процесами вони можуть бути пов'язані. У середньоскіфський час (кінець VI – друга половина V ст. до н. е.) трансформація гончарної традиції відбувалася на фоні загальної зміни двох скіфських культур і виникнення нового культурного та історичного явища – Скіфії у V–IV ст. до н. е. [1, с. 182]. У гончарній традиції лісостепового населення помітно змінюється кухонний посуд: з кінця VI ст. до н.

е. різко скорочується кількість горщиків зі слабoproфільованим тулубом та майже зникають банки. Натомість набувають поширення посудини з середньoproфільованим та сильнопрофільованим корпусом. У декоруванні кухонного посуду намічається спрощення: поступово зникає наліпний пружок, основними прийомами залишаються пальцеві вдавлення та проколи або наколи.

Наприкінці VI–V ст. до н. е. з'являються нові типи горщиків: профільовані посудини з прямим різко відігнутих вінцем у вигляді розтрубу або вертикально поставленого комірця. Горщики з розтрубоподібним горлом генетично пов'язані з традиціями Степової Скіфії [6, с. 54; 7, с. 247], поява та побутування таких форм у невеликій кількості в місцевих лісостепових керамічних наборах вказує на інфільтрацію певної частини степового населення у Лісостеп. З керамічних наборів зникають черпаки, округлодонні кубки, корчаги з біконічним тулубом, різьблений геометричний орнамент, а також конічні наліпи. Обробка поверхні у вигляді лискування фіксується на незначній кількості посудин та вже не має такої якості, як у ранньоскіфський період. Згасання традиції виготовлення естетичного столового посуду частково пояснюється розповсюдженням в цей час античної гончарної кераміки. У поховальній обрядовості з кінця VI ст. до н. е. також фіксується зменшення комплексів з ліпним посудом і часткова його заміна античною керамікою. Припинення виготовлення деяких форм (черпаків та кубків), які виконували ще і сакральні функції, слід пов'язувати зі зменшенням ролі суспільних культів, певними суспільно-політичними та релігійними змінами в житті місцевих племен.

Разом зі зникненням ряду форм та елементів орнаменталії, у керамічних наборах середньоскіфського періоду з'являється ряд інновацій: ліпні глеки великих і середніх розмірів та кухлі, що за найближчими аналогіями пов'язується з культурними контактами та можливою інфільтрацією населення з районів Північного Кавказу та Кубані.

Наприкінці V–IV ст. до н. е. помітні лише зміни кількісного характеру: продовжується загальна тенденція зменшення кількості поховань з ліпним посудом, характерне поширення сильнопрофільованих форм горщиків, серед столового посуду переважають миски одного типу (з різко загнутою під прямим кутом виділеною закраїною), збільшується кількість ліпних глеків у порівнянні з попереднім хронологічним періодом. Всі ці процеси за відсутності інноваційних форм кераміки вказують на місцевий характер розвитку гончарства.

Якісні зміни гончарної традиції наприкінці VI ст. до н. е., які відбувалися одночасно зі зміною двох скіфських культур, логічно пояснювати прискоренням процесів соціальної інтеграції та активізацією рухливості населення, внаслідок чого у місцеве оточення проникають іноетнічні елементи. Без сумніву, місцеве населення в цей час зазнало культурних впливів інших традицій: античного світу, степових племен, культур Північного Кавказу та Кубані. Однак, як видно з загальної характеристики керамічних комплексів, ці впливи були незначними (проявляються переважно у матеріалах з поховальних комплексів) і не призвели до істотних змін, що є доказом перебування у Дніпро-Донецькому Лісостепу протягом скіфського часу відносно стабільного за своєю етнічною або культурною приналежністю

складу населення. Важливо зазначити, що в цей час спрощення місцевих гончарних традицій фіксується не тільки в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я, а і на Північному Кавказі та в Центральній Європі.

Стосовно локальних відмінностей всередині Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, то при аналізі керамічних матеріалів важливим моментом є порівняння комплексів саме першої половини – середини VI ст. до н. е. різних територіальних груп, оскільки, як зазначалося вище, залишки осілого життя більш раннього періоду відомі тільки на Ворсклі. Починаючи з територіального поширення та кількісного збільшення поселенських пам'яток в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця в кінці VI ст. до н. е. та до рубежу IV–III ст. до н. е., характерна найбільша тотожність керамічної традиції (єдині морфологічні типи посуду, одночасно на всій території з'являються інноваційні форми). У той же час ряд відмінностей простежено у використанні ліпної кераміки в поховальній обрядовості. Особливо своєю видовою обмеженістю та малочисельністю поховань з посудом відрізняються Сіверський Донець та Придніпровський терасовий Лісостеп. Характерною рисою пам'яток посульської групи є поширення декорування кухонних горщиків і столових мисок наколюваннями. Причини таких незначних відмінностей вбачаємо у різному рівні етнічної строкатості населення різних локальних територій та безпосередні контакти з населенням суміжних територій: басейнів Дону та Сейму, степової смуги Північного Причорномор'я, Передкавказзя і Кубані.

Спираючись на хроноіндикатори у найпізніших шарах та комплексах пам'яток лісостепоної частини межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця, маємо підстави стверджувати, що гончарна традиція місцевих племен переривається разом зі зникненням на цій території її носіїв на початку – у середині III ст. до н. е.

Висновки. Таким чином, на основі комплексного аналізу гончарної справи, яка для раннього залізного віку є важливим джерелом етнокультурних реконструкцій, доведено, що походження основних елементів гончарних традицій ранньоскіфського часу в досліджуваному регіоні пов'язано з населенням Середнього Подніпров'я передскіфського часу. Локальні відмінності всередині історико-культурного регіону – відображення різних історичних умов освоєння нових територій осілим населенням, безпосередніх контактів з мешканцями суміжних територій, що вказує на відсутність ізолюваності різних за походженням етнічних груп. Якісні зміни у матеріальній культурі, в тому числі в гончарній традиції, що відбулись у кінці VI – на початку V ст. до н. е. пов'язані з певними соціально-економічними, суспільно-політичними та релігійними зрушеннями, обумовленими військово-політичною стабільністю та найбільш сприятливими умовами для розселення носіїв лісостепоної скіфоподібної культури на великих просторах. У той же час, місцеве населення зазнавало постійних культурних впливів інших традицій: античного світу, степових племен, народів Північного Кавказу та Кубані. Втім, результати дослідження гончарної традиції свідчать про те, що протягом скіфського часу в лісостеповій частині межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця мешкало відносно стабільне за своєю етнічною або культурною

приналежністю населення, яке з початку – середини III ст. до н. е. припиняє своє існування як єдиний культурний організм.

- Список літератури:** 1. *Алексеев А. Ю.* Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н.э. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 416 с. 2. *Артамонов М.И.* Происхождение славян : стеногр. публ. лекции // Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. Ленинградское отделение. – Ленинград, 1950 – 52 с. 3. *Берестнев С.И.* Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского Лесостепного Левобережья в начале раннего железного века // Российская археология. – 1994. – № 3 – С. 121–138. 4. *Буйнов Ю.В.* К вопросу об исторических судьбах бондарихинской культуры // Российская археология. – 2006. – № 2. – С. 39–50. 5. *Буйнов Ю.В.* К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры // Вестник Харьковского университета – 2009 – № 852. – Вып. 41. – С. 7–17. 6. *Гаврилюк Н.А.* Домашнее производство и быт Степной Скифии. – К.: Наукова думка, 1989. – 110 с. 7. *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 423 с. 8. *Граков Б.Н.* Каменское городище на Днестре // Материалы и исследования по археологии. – 1954. – № 36. – 240 с. 9. *Граков Б.Н., Мелюкова А.И.* Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М.: изд-во АН СССР, 1954. – С. 51–62. 10. *Дараган М.Н.* Периодизация Жаботинского поселения // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 310–317. 11. *Ильинская В.А.* По поводу так называемой «зольничной культуры» // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1950 – Вып. 34. – С. 142–146. 12. *Ильинская В.А.* Керамика скифских погребений Посулья // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М.: АН СССР, 1954. – С. 168–185. 13. *Ильинская В.А.* О происхождении культур раннего железного века на Левобережье Среднего Днестра // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1957 – Вып. 70. – С. 14–27. 14. *Ильинская В.А.* Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького лісостепу // Археологія – 1966. – Т. 20. – С. 58–92. 15. *Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с. 16. *Кривцова-Гракова О.А.* Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии. – 1955 – № 46. – 166 с. 17. *Левинский И.Ф.* Особовий фонд // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд № 4. – 24 од. зб. за 1925–1952 рр. 18. *Либеров П.Д.* Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Материалы и исследования по археологии. – 1962. – № 113. – С. 7–112. 19. *Ляпушкин И.И.* Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в бассейне Сейма // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1949 – Вып. 17. – С. 61–69. 20. *Ляпушкин И.И.* Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья (по материалам полевых исследований 1947 г. в бассейне р. Сейма) // Советская археология. – 1950 – Т. 12. – С. 41–65. 21. *Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии. – 1961. – № 104. – 383 с. 22. *Моруженко А.А.* К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // Советская археология. – 1988 – № 1. – С. 33–52. 23. *Моруженко А.А.* Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днестра и Дона в скифское время // Советская археология. – 1989. – № 4. – С. 25–40. 24. *Пеляшенко К.Ю.* К вопросу выделения посуды степных форм на поселениях скифского времени лесостепной части бассейна Северского Донца // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. – К.: Шлях, 2005. – С. 124–126. 25. *Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С.* Ліпний посуд населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 22–37. 26. *Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С.* Лепные кувшины V – IV вв. до н.э. Днедро-Донецкой Лесостепи // Российская археология. – 2011. – № 1. – С. 68–80. 27. *Пеляшенко К.Ю.* Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник – Харьков: ТОВ «НТМТ», 2012. – С. 134–146. 28. *Петренко В.Г.*

Задачи и тематика конференции // *Материалы и исследования по археологии*. – 1971 – № 177. – С. 3–7. **29.** Погребова Н.Н. Состояние проблемы скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // *Вопросы скифо-сарматской археологии*. – М.: изд-во АН СССР, 1954. – С. 3–39. **30.** Романчук А.А. Демографическая динамика культур с резной и штампованой орнаментацией керамики Карпато-Днестровского региона (XII – начала VIII вв. до Р.Х.) и магистральные тренды социальной эволюции // *Stratum plus*. – 2011. – № 3. – С. 215–236. **31.** Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. – Полтава: видання Полтавського державного музею, 1928. – С. 29–62. **32.** Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – К.: ІА НАНУ, 2003. – 161 с. **33.** Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України // *Питання історії народів СРСР*. – 1972. – Вип. 14. – С. 153–162. **34.** Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. – 1983 – Вип. 23. – С. 73–92. **35.** Шрамко І.Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // *Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень)*. – К.: Шлях, 2006. – С. 33–56. **36.** Шрамко І.Б., Буйлов Ю.В. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи // *Российский археологический ежегодник*. – СПб: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2012. – № 2 – С. 309–332. **37.** Potapov A. Inkrustierte Keramik von Belsk // *Eurasia septentrionalis antiquae*. – 1929. – № 4. – S. 162–168.

Надійшла до редколегії 21.03.2014 р.

Питання етнокультурної історії населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя скіфського часу (за матеріалами ліпної кераміки) // К. Ю. Пеляшенко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 106-117. Бібліогр.: 37 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті проаналізовано гіпотези стосовно походження та етнокультурного розвитку племінних угруповань скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, намічені найбільш гострі моменти, що спричинили розбіжності у поглядах дослідників. На основі комплексного аналізу гончарної справи доводиться думка про відносну стабільність за своєю етнічною приналежністю населення з єдиним генетичним корінням, яке протягом скіфського часу зазнавало культурних впливів.

Ключові слова: Дніпровське Лісостепове Лівобережжя, ранній залізний вік, скіфський час, ліпний посуд.

Вопросы этнокультурной истории населения Днепровского Лесостепного Левобережья скифского времени (по материалам лепной керамики) // К. Ю. Пеляшенко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 106-117. Бібліогр.: 37 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье проанализированы гипотезы о происхождении и этнокультурном развитии племени скифского времени Днепровского Лесостепного Левобережья, намечены наиболее острые моменты, которые стали причиной различий во взглядах исследователей. На основе комплексного анализа гончарной традиции выдвигается мысль об относительной стабильности по своему этническому составу населения с единой генетической основой, которое на протяжении скифского времени испытывало культурные влияния других традиций.

Ключевые слова: Днепровское Лесостепное Левобережье, ранний железный век, скифское время, лепная посуда.

The article analyzes the hypothesis of the origin and ethno-cultural development of Scythian time Dnipro Left bank forest-steppe tribes. The most critical moments that have caused differences in the views of researchers are identified. Based on an integrated analysis of the pottery tradition, the idea of relative stability on the ethnic composition of the population with a common genetic basis is proposed. This population has experienced cultural influences of other traditions during the Scythian period.

Key words: Dnipro Left bank forest-steppe, Early Iron Age, Scythian time, modelled crockery.